

- № 5 (83). — 9 березня.
12. Драга — символ Іршанського гірничо-збагачувального комбінату // Газета мого комбінату. — № 5 (83). — 9 березня.
 13. Крокуючі драглайни філії «ІГЗК» готові до розробки нових ділянок // Газета мого комбінату. — 2019. — № 7 (85). — 11 квітня.
 14. Як народжувався титан: філія «ІГЗК» відкрила історичну галерею до професійного свята // Газета мого комбінату. — 2019. № 14 (92). 1
серпня.
 15. Філія «Іршанський ГЗК»: точки зростання // Газета мого комбінату. — 2019. — № 15 (93). — 15 серпня.
 16. Іршанськ святкував День металурга та День селища // Прапор. — 2019. № 30 (9429). — 26 липня.

— о —

УДК94(477)« 1797/1832»

ШЕВЧУК А.В.
(м. Житомир)

НОТАРІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦИВІЛЬНИХ ДЕПАРТАМЕНТІВ ГУБЕРНСЬКИХ ГОЛОВНИХ СУДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1797-1831 рр.)

Анотація. У статті проаналізовано одну з функцій губернських головних судів на Правобережній Україні наприкінці XVIII першій третині XIX ст. Цивільні департаменти посвідчували матеріально-фінансові документи (позики, купчі на мастки, відпускні на волю, заставні листи, контракти, рядні акти (про придане) і різні форми заповітів) та довіреності. Офіційне засвідчення переконувало зацікавлену сторону у неминучому виконанні іншою стороною своїх зобов'язань. Запис в актові книги відповідного документу означав, що була здійснена перевірка його відповідності, достеменності, законності та чинності.

Ключові слова: Правобережна Україна, Російська імперія, Київський головний суд, Волинський головний суд, Подільський головний суд, цивільний департамент, посвідчення матеріально-фінансових документів.

Виклад основного матеріалу. XVIII ст. стало періодом розквіту Російської імперії. Вдале використання абсолютної влади монарха

разом з великими матеріальними ресурсами сприяли швидкому територіальному зростанню і військовим перемогам. У тогочасних реаліях це було ознакою безумовного успіху. Проте у сфері влади та законності спостерігалось значне відставання від передових країн Європи. Прихід до влади Катерини II з її європейськими устремліннями викликав цілу серію реформ, які мали на меті наблизити державні інституції та судочинство до кращих європейських зразків. Головне місце у цьому процесі відігравали «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р., які заклали фундамент нової адміністративної та судової влади. Примусова інкорпорація Правобережної України внаслідок поділів Речі Посполитої призвела до приходу російських військ та чиновників. Вони зустрілися з розвинутою системою річпосполитського судочинства, якому були властиві виборність та безстроковість перебування на посадах суддів, наявність адвокатів, відкритість судового розгляду, професійністю суддівського корпусу та, в окремих випадках, швидкістю процесу. Це було новим, адже, у своїй більшості, інші новоприєдані території не мали розвинутої правової системи. Потрібно зауважити, що Катерина II послідовно проводила курс на уніфікацію згідно «Учреждений...» 1775

р. і тому відбувся повний злам старої системи та побудова нових російських державних інституцій та судових установ.

Павло I, проводячи політику бюрократизації та централізації, розумів необхідність співробітництва з місцевими елітами на окраїнах імперії. Заради їх підтримки він повернув мережу польських судових установ, дозволив польській шляхті обирати посадовців до судів, відновив Литовський статут, польські конституції та польську мову. Для контролю над судовою владою імператор у Київській, Волинській та Подільській губерніях заснував Волинський надвірний суд [17], губернські головні суди і запровадив посаду фіскала [18].

Головний суд (1797-1831) — це була апеляційна установа для магістратів, ратуш, повітових та підкоморських судів губернії створена за Павла I замість кримінальної та цивільної палат. Складався з двох департаментів: кримінальних та цивільних справ. До складу входили два голови 5 класу, два радники 6 класу та шість засідателів [6, с. 397]. Якщо голови та засідателі обиралися шляхтою на виборах, то радники і секретарі були визначені від центральної влади радники і секретарі [5, с. 397].

Політику «загравання» з елітами продовжив Олександр І, який дозволив польській шляхті домінувати у судовій мережі повітового рівня, не втручаючись у їхні партикулярні справи. Місцевий люд, відповідно до історичних традицій, потребував юридичного затвердження різноманітних документів (купчих на маєтки, заставні, позики тощо). Однією з установ, яка здійснювала посвідчення фінансово-майнових документів, став новостворений цивільний департамент губерньського головного суду.

На сьогоднішній день відсутні наукові розвідки, які б аналізували всі аспекти діяльності цивільних департаментів головних судів Київської, Подільської та Волинської губерній наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. Причини цього криються, передусім, у перебуванні об'єкту дослідження на межі історії та юриспруденції, а також фрагментарності збереження фондів при великій кількості справ та їх розпорошеністю по обласних архівах регіону. Натомість, актові книги періоду перебування українських земель у складі Речі Посполитої опинилися у полі уваги дослідників. Насамперед необхідно звернути увагу на публікацію Я. Дашкевича, який відкидає вживання терміну «актова книга», а натомість пропонує — «книга» з відповідним поділом на судові, адміністративні, фінансові, тощо [2, с. 130]. Разом з тим, автор звертає увагу виключно на специфіку книг вірменських установ [2, с. 137-170]. До дослідження актових книг зверталися Н.Яковенко [19] та В. Мойсієнко [1], хоча доробок останнього більше стосується історії української мови. Особливої уваги заслуговує стаття вінницького історика О. Петренка, присвячена актовим книгам повітових судів Східного Поділля у 1797-1840 рр. Автор детально аналізує процес передачі актових книг до місць зберігання та звертає увагу на їх класифікацію [3].

Після інкорпорації Правобережної України, згідно «Учреждений...» 1775 р. було передбачено спеціальну процедуру посвідчення купчих повітовим судом. На дверях суду розташовували інформацію про купівлю відповідного маєтку, суму угоди та покупця. Далі ця інформація подавалася до верхнього земського суду, який таким самим чином розміщував інформацію, та до Сенату. Після внесення у публічні відомості встановлювався термін у два роки для оскарження купчої. Якщо цього не відбувалося, то придбане вважалося беззаперечною власністю [4, с. 247].

Після відновлення польської судової мережі та дій Литовського статуту і польських конституцій у канцелярії повітового суду велося три актові книги: поточна (вносилися позови, скарги, маніфести — за якими порушувалося провадження у цивільних справах), декретова (вироки, ухвали, рішення та постанови суду) і записова (вносилися найрізноманітніші документи для їх нотаріального засвідчення). Саме до останніх вносилися угоди купівлі-продажу маєтків, нерухомого та рухомого майна, дарчі, боргові розписки, квитанції про сплату грошових сум. На переконання О. Петренка, часто в актові книги шляхта вносила чимало документів просто для підстраховки, адже копія документа в актовій книзі мала силу оригіналу [3, с. 81-82].

Для з'ясування спірних питань у діяльності нижніх земських, повітових та підкоморських судах, магістратах та головних судах 1797 р. до Сенату звернувся управляючий Мінською, Волинською і Подільською губерніями О. Беклешов. У тому числі незрозумілим було, як вчиняти із засвідченням купчих, адже за російськими законами юрисдикція повітового суду обмежувалася сумою в 100 руб., а решта угод реєструвалися губернською цивільною палатою. Проте Сенат надав роз'яснення, що всі угоди можуть реєструватися згідно польських законів у повітових судових установах, а не лише у цивільних департаментах головних судів [4, с. 727, 729, 731]. Тим самим було розвантажено губернські судові установи від великого обсягу роботи. Одночасно, частина нотаріальних функцій покладалася на головні суди. Їх дослідження дає можливість зрозуміти соціально - економічні умови життя передусім еліти тогочасного суспільства.

Аналіз архівних справ цивільного департаменту Київського головного суду дозволяє виокремити вісім видів записових книг, сім з яких стосувалися матеріально-фінансових питань та одна засвідчувала доручення:

1. *Засвідчення позик*. Очевидно, що нотаріальне посвідчення, на думку кредиторів, повинно було стимулювати боржників вчасно розраховуватися за своїми зобов'язаннями. Для прикладу, 1801 р. дійсний статський радник Х. Зуєв позичив на рік у дійсного статського радника київського віце-губернатора Ф. Четверикова 999 руб. асигнаціями, обіцяючи повернути всю суму з процентами. Дане зобов'язання було представлене кредитором до цивільного департаменту і записано в книгу, після чого повернуто [9, арк. 1-39зв.]. Учасниками правовідносин були не лише дворяни, а й представники

інших верств. 1808 р. київський купець єврей Л. Калешела позичив на чотири місяці у відставного капітана І. Корті 220 руб. асигнаціями. Аналогічно, зобов'язання було засвідчене та повернуте кредитору [15, арк. 1]. Якщо оцінювати кількість позик, то, стає очевидним, що не всі юридичні зобов'язання були засвідчені у цивільному департаменті: До кінця 1801 р., крім зобов'язання Х. Зуєва, було ще два листи (на суму 2 руб. (?) асигнаціями на 1 рік та 500 руб. на місяць). 1802 р. було 9 зобов'язань, 1803 р. — 19, 1804 р. — 4, 1805 р. — 12, 1806 р. — 18, 1807 р. — 16 [9, арк. Ізв-39 зв.], 1808 р. — 30, 1809 р. — 26, 1810 р. — 36 та по квітень 1811 р. — 26 [15, арк. 1-70].

2. *Засвідчення купчих на маєтки.* 1800 р. хорунжий колишніх польських військ І. Монастирський та шляхтич І. Кривецький продали за 3 тис. золотих голландських червоних, 3 тис. 143 руб. старою срібною і 3 тис. 666 руб. новою срібною монетами підполковнику В. Селецькому маєток у с. Литвинець Богуславського повіту. Володіння маєтком ніхто не оскаржував, власність не перебувала у заставі. Було сплачено мито 1101 руб. 45 коп. [7, арк. 6-7]. Всього за 1800 р. було записано 16 купчих та отримано кошти у сумі 1484 руб. 27 коп. (окремо вказувалося сума мита (5 % від суми угоди) та на канцелярські видатки (1 % від суми мита) [7, арк. Зв.-37зв.]. Цікаво, що сюди відносилися і заставні листи, які після несплати перетворювалися в купчі (поручик І.Белецький заставив підпоручику М. Арбузого свого кріпосного хлопчика К. Горностая з землею за 165 руб. асигнаціями на два місяці; після несплати закладна була обернута в купчу) [7, арк. 33зв.-34].

3. *Засвідчення відпускних на волю.* 9 квітня 1802 р. відставний полковник О. Воєйков відпустив на волю дев'ять чоловіків, двох жінок та двох дітей (всього дев'ять відпускних) за умови, що вони будуть жити до його смерті, а вже потім обирати рід занять. Окремо зазначалося, що спадкоємці не повинні мати ніяких претензій до них і вказувалися свідки [10, арк. 1-5зв.]. Колишній власник зобов'язувався сплатити всі податки до нової ревізії [10, арк. 6]. 1802 р. було 22 відпускних, 1803 р. — 2, 1804 р. — 2, 1805 р. — 2, 1806 р. — 4, 1807 р. — 4 і 1808 р. — 19 [10, арк. 1-38].

4. *Засвідчення застави листів.* Типовим був заставний лист від 1 листопада 1803 р. київського міщанина З. Денисенка, який позичив 1231 руб. 69 коп. під заставу свого власного будинку та вказував, що якщо кошти не будуть повернуті вчасно, то позичальник має право представити лист і отримати власність згідно закону. Окремо

зазначалися місцезнаходження будинку, відсутність претензій до його власника та те, що будинок нікому не проданий. Мито склало 1 руб. [11, арк. 1-Ізв.]. 1803 р. було засвідчено 5 заставних (сума мита склала 4 руб. 20 коп.), 1804 р. — 5 (мито — 8 руб. 90 коп.), 1805 р. — 11, 1806 р. — 9, 1807 р. — 13, 1808 р. — 24 та 1809 р. — 9 [11, арк. 1-97зв.].

5. *Засвідчення контрактів.* 1805 р. прикажчик поміщика І. Мілевського Д. Литвин заключив контракт з богуславським міщанином євреєм А. Шецимом про доставку з Києва на Луганський казенний чавуноливарний завод чавунних непридатних снарядів (вагою 855 пудів 38 фунтів по 30 коп. за пуд). Контракт записувався до книги з посвідченням казенною печаткою [12, арк. 1-97зв.]. 1804 р. було записано один контракт, 1805 р. — 2 та 1806 р. — 10 [12, арк. 1-19].

6. *Засвідчення рядних актів*, за якими майно передавалося у придане. 1806 р. колезький асесор А. Бережнецький видав свою дочку Анастасію за генерал-майора В. Безродного. У числі іншого майна він передавав малолітніх дітей свого дворового кріпака П. Дудки (двох дочок і сина). Зазначалося, що ніхто не буде мати претензій, після засвідчення документ скріплювався казенною печаткою і повертався дочці [13, арк. 1-Ізв.]. Всього у цьому році було дві рядних [13, арк. 1- 2].

7. *Засвідчення роздільних і розподільчих актів* (фактично — заповітів). 1814 р. вдова, дворянка Г. Гудима, «... будучи при здоровому тілі та розумі ...», здійснила рішуче та без примусу бажання розділити порівну майно між своїми дітьми, причому детально все описувалося кому і що. Акт був особисто представлений, затверджений та записаний у кріпосну книгу та сплачено мито у 10 руб. Це був єдиний акт цього року, наступного було чотири акти [16, арк. 1-11]. Також засвідчувалися *духовні* заповіти. 1807 р. було 4 акти, 1808 р. — 6, 1809, 1810 і 1811 рр. — по 2 [14, арк. 1-34].

8. *Засвідчення довіреностей* (рос. — верительных писем). 1800 р. підполковник М. Грессер давав доручення своєму брату Олександру на сплату мита за придбаний ним маєток у Курській губернії. Довіреність представлялася, записувалася в актову книгу та передавалася довіреній особі [8, арк. 5зв.-6]. За 1800 р. було записано 34 довіреності, 1801 р. — 28 та 1802 р. — 44 [8, арк. 3 зв.-100зв.].

Отже, підведемо підсумки. Очевидно, що, крім магістратів та повітових судів, нотаріальні функції були покладені на цивільні департаменти головних судів. Враховуючи порівняно незначну

кількість засвідчених матеріально-фінансових документів для надання їм юридичної вірогідності, стає зрозумілим, що територіальна юрисдикція поширювалася на мешканців губернського центру. Запис в актові книги відповідного документу означав, що була здійснена перевірка його відповідності, достеменності, законності та чинності. Сторонами нотаріальних дій були не лише дворяни (у т. ч. чиновники і військові), але і міщани, тобто категорії вільного населення. Більшість засвідчених актів дозволяли врегульовувати майнові справи (окреме місце відводиться відпускним на волю кріпаків). Офіційне засвідчення переконувало зацікавлену сторону у неминучому виконанні іншою стороною своїх зобов'язань.

Література та джерела

1. Акти Житомирського городського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до видання В.М. Мойсієнка. — Житомир, 2004. — 252 с.
2. Дашкевич Я. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII—XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання / Ред. код.: І.І. Бутич, Ф.П.Шевченко, А.М. Катренко (відп. секр). АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Вип. 4. — Київ : Наукова думка, 1969. — С. 129-171.
3. Петренко О. Актові книги повітових (земських) судів Східного Поділля (1797-1840 рр.): зміст, стан збереження, значення та перспективи вивчення // Архіви України. — 2012. — № 1(277). — С. 78-110.
4. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). 1 собрание. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 20 (1775-1780). — 1034 с.
5. Там же. — Т. 24 (6 ноября 1796-1797). — 869 с.
6. Там же. — Т. 44: Книга штатов: Часть 2: Штаты по духовной и гражданской части: Штаты по гражданской части (1715-1800). — 410 с.
7. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). — Ф. 484. — Оп. 3. — Спр. 1. — 58 арк.
8. Там само. — Спр. 3. — 104 арк.
9. Там само. — Спр. 7. — 44 арк.
10. Там само. — Спр. 9. — 38 арк.
11. Там само. — Спр. 12. — 98 арк.
12. Там само. — Спр. 15. — 20 арк.
13. Там само. — Спр. 18. — 20 арк.
14. Там само. — Спр. 22. — 34 арк.
15. Там само. — Спр. 27. — 70 арк.
16. Там само. — Спр. 57. — 11 арк.

17. Шевчук А.В. Волинський надвірний суд (1798-1801): заснування, структура та діяльність // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2018. — Вин. 28. — С. 179-202.
18. Шевчук А. Боротьба фіскалів та влади за контроль над судовою системою Західних губерній Російської імперії (1799 р.) // Емінак: науковий щоквартальник. — 2018. — № 4 (24) (жовтень-грудень). — Т. 1. — С. 82- 86.
19. Яковенко Н. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Вип. II // П.С. Сохань (гол. ред.) та ін. — Київ : Наук, думка, 1993. — С. 161-176.

— 0 —